

Türkiye Türkçesi Batı Grubu Ağızları ile Drama Göçmenleri Ağızlarında {idi(n)} Çekimli Fiilindeki /n/ Sesbirimi Üzerine*

İlknur Karagöz**

Özet: Ölçünlü dilde olduğu gibi, Türkiye Türkçesi ağızlarında da sözcüklerin yapısında pekiştirme işlevli genişlemeler görülür. Ağızlarda ad (kadıncâz), sıfat (küçücek) ve zarf (ıycemen, öylecene, şindikın, artıkin; {-ıncana}/ {-ıncama}, {-ken}/ {-kene}/ {-kenez}'li bazı zarf-fiillerin) işlevli sözcüklerin yanı sıra, edatların (gibin, kadara vb.) ve bağlaçların (ilen, hemin ... hemin vb.) da çeşitli birimlerle genişletildiği bilinmektedir. Pekiştirme işlevli birimlere çekimli fiillerde de rastlamak mümkündür. Bunun en tipik örneği, Köktürk döneminden itibaren, emir kipi teklik II. şahıs çekiminde görülen {-GII} birimidir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında kip ve zaman ekleri de ses yapıları ve biçimleri açısından çeşitlilik gösterir. Bunların içinde özellikle {i-} fiilinin görülen geçmiş zaman kipi teklik III. şahıs çekiminde ortaya çıkan /n/, ilgi çekicidir. Çünkü ölçünlü dilde, bu çekimde kip ve zaman ekinden sonra şahıs eki getirilmez. Şahıs anlamsal olarak {k} sıfır morfeme işaretlenir. Fakat “benim zamanımda gandil varıdın” (Uş. Ağz. I-2,101), “millet toplanırdın” (Uş. Ağz III-93,6), “başına yuvak yapılyodun” (Uş. Ağz I-17,74), “düün odunu gelirdin” (Uş. Ağz I-17,76) örneklerinde görülen /n/ sesbirimine başka ağızlarda da rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızları içinde Balkanlardan gelen Türk göçmenlerin ağızlarının ayrı bir yeri vardır. Birimin bu ağızlarla ilişkili olduğu da tespit edilmiştir.

Bu makalede, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılmış derleme ve inceleme çalışmaları taranarak elde edilen veriler ışığında /n/'nin ortaya çıkma sebebi, kaynağı, işlevi ve başka birimlerle ilgisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Türkiye Türkçesi ağızları, {i-} fiili, {-DI(n)} görülen geçmiş zaman kip eki, Drama göçmenleri ağızları.

* Bu makale 24-28 Eylül 2012 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen VII. Uluslararası Türk Dil Kurultayında “Türkiye Türkçesi Ağızlarında i- Fiilinin Görülen Geçmiş Zaman Ekinden Sonra Gelen /n/ Birimi ve İşlevi” adıyla sunulan bildirimini gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş hâlidir.

** Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi Böl., ikaragöz@omu.edu.tr

On the /n/ phoneme in {idi(n)} Finite Verb in Western Group of Dialects of Turkey Turkish and Dialects of Drama Immigrants

Abstract: As in standart language, there are emphatic extentions in the structure of words in Turkey Turkish dialects. It is known that in dialects besides words which function as noun (kadıncāz), adjective (küçüceK) and adverb (ıycemen, öylecene, şindikın, artıkın; {-incana}/{-incama}, {-ken}/{-kene}/{-kenez} etc. some verbal adverbs); prepositions (gibin, kadara etc.) and conjunctions (ilen, hemin... hemin etc.) have been extented in the same way. In finite verbs, it is possible to observe units which have emphasis function. Most typical example of this the {-GII} unit which is observed in declension of the imperative second-person singular.

In Turkey Turkish dialects time and mood suffixes vary in terms of their voice structure and shape. Among them especially /n/ emerging in the declension of di-past third-person singular of verb {i-}. Because in standart language, in this declension after mood and time suffixes, the personal suffix is not used. Person is marked with {Ø} sıfır morphem. But as in following examples “benim zamanında gandil varıdın” (Uş. Ağz. I-2,101), “millet toplanırdın” (Uş. Ağz III-93,6), “başına yuvak yapılyodun” (Uş. Ağz I-17,74), “düün odunu gelirdin” (Uş. Ağz I-17,76), the /n/ phonem is observed in other dialects. Among Turkey Turkish Dialects, dialects of Turkish immigrants coming from the Balkans have a special place. It can be detected that the unit is related with these dialects.

In this article, in the light of gathered datum by scanning the compilations and researchs on Turkey Turkish Dialects, the rason for emergence of the /n/, its source and function and relation of other units will be discussed.

Key words: Turkey Turkish dialects, verb {i-}, {-DI(n)} mood suffix of di-past, dialect of Drama immigrants.

Giriş

Türkiye Türkçesi ağızlarının ilgili çekici konularından biri de, bazı ağızlarda, ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman kipi teklik 3. şahıs çekiminde görülen /n/ sesbirimidir. Mevcut araştırma ve incelemelerde bu sesbirim, genellikle, sonda ünsüz türemesi olarak adlandırılmış, ancak tatmin edici bir açıklama yapılmamıştır.

Ölçünlü dilde {i-} fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminde, kip ve zaman ekinde sonra gelen şahıs eki sıfır morfem {k}’dir. Oysa bazı Türkiye Türkçesi

ağızları ile Samsun Balkan göçmenleri (mübadiller ve Bulgaristan'dan gelen Türk göçmenleri) ağızlarında {i-} fiilinin bu çekiminde kip ve zaman ekinden sonra bir /n/ sesbirimi ile karşılaşılmaktadır.

Bu yazı çerçevesinde konuyla ilgili olarak şu soruların cevapları aranacaktır:

■ /n/ ile genişletilmiş {-dl(n)} biçimbiriminin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki dağılımı nasıldır?

■ Bu sesbirimin ortaya çıkışı sıradan bir ses türemesi olayı mıdır?

■ Ölçünlü dilde görülmeyen söz konusu birimin işlevi ve gramatikal değeri (sesbirim mi, biçimbirim mi?) nedir?

■ Ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde görülmesine rağmen bu birime asıl fiillerin çekiminde niçin rastlanmaz?

■ /n/ şahıs eki midir? Şahıs eki ise, görülen geçmiş zaman kipinde olduğu gibi, iyelik kökenli şahıs eklerini isteyen şart çekiminde niçin görülmez?

■ Bu sesbirim, /n/ ile genişletilmiş başka dil birimleriyle ilişkili midir/ ilişkilendirilmeli midir?

1. {-dl(n)} Biçim Biriminin Tespit Edildiği Ağızlar

Türkiye Türkçesi yazı dilinde, teklik ve çokluk şahıslarda; i-di+m / i-di+k; i-di+n / i-di+niz; i-di+k / i-di+ler biçiminde çekimlenen {i-} fiili, hem isim soylu sözcükleri fiilleştirir hem de fiillerin hikâye birleşik zamanını kurar.

Bu çekim biçimlerini aynı işlevlerle kullanan Türkiye Türkçesi ağızları, 3. teklik şahısta, görülen geçmiş zaman kip ekinden sonra bir /n/ sesi getirmek veya getirmemek hususunda birbirlerinden ayrılırlar: i-di(n)+ø, i-di+ø. Yapılan tarama neticesinde, bu biçimlerden birincisini, Leylâ Karahan'ın (1996) sınıflandırmasına göre, Batı grubuna dahil olan ağızlardan, Nevşehir, Kırşehir, Yozgat, Amasya, Samsun, Sinop, Çankırı, Kastamonu, Karabük, Bartın, Sakarya, Zonguldak, Bolu, Eskişehir, İçel, Ankara, Balıkesir, Manisa, Uşak, Aydın, Denizli, Afyon, Muğla, Antalya, Adana (Yörük ağız.) ağızlarının; ikincisini ise Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarının tercih ettiği görülmektedir: (Uş./GG); veriyöladın (I-2/62), varıdın (I-2/101), cırtıcydın (I-17/70), (Nev./ZK); diller_ idin (13/1), geldīdin (27/8), (Muğ./AA); geldīdin (I-1/10), topal-idin (I-13/29), giderdin (I-5/52), (Esk.-Mih./CI); gelcēdin (8/49), almışlardın (8/4), geldi_ idin (25/1), varmışdın (25/144) (Mihalıççık ağızında yaygın), (Z-B-K/EE); vemiylādin (2/9), vārđın (12/25), gezellēdin (25/19) yaygın, zabah oldu muydun (Kır./AG;II/176) (yaygın değil), (Ant./MDE-RB); vardın (11/49), dikellerđin (31/9), bōleyidin (31/23), çeviriyełlēdin (34/35), (Ams./MDE-ES); çalardın (31/50), marıdın (101/41), öyleydin (126/3), getirülerdin (177/62), (Ayd.-

Boz.-Kav./ŞM); vādīn (M/8), vādın (M/180), kıparcādın kıpartmadın (M/99), dövdürmezдің (M/81-82), musafirin geldi midin (M/363), gidiyodun (M/91), ünlüydün (M/200), gidiyolādın (M/485), geldidin (M/1596), (Blk.-Big./GB); deden olsaydın (3/31), yoqtun (3/32), günümüzdeyding (3/45), ğına yakılırdın (3/50), (Bol.-Seb./GK); var_ ıdın (2a/9), (Adn-Osm/FY); (Yörük ağız.) vardın (38), (Afy-DE/BU); varıdın, yoğudun (84), (Afy-E/FÖ); ederlerding (38), (Ank/HA, 128, I. ve II. gr.); yohtun gidellēding, geldimidin (128), (Çnkr-Y/MK); buradaydın (30), (İçl/EÖ); olurdun, yoğudun, öyleyiding (124), (Mns-GBAA/ZK); varıdın (83), (Skr/MÖ); çıkılıyodun, varıdın (194), (Kst./EA); var_ ıdın (16/29), müdürüydün (32/72) vb.

2. Ağız Araştırmalarında {-dI(n)} Biçimbirimi Nasıl Değerlendirilmektedir?

Batı grubu ağızlarına ilişkin çalışmalarda /n/'li örnekler ünsüz türemesi örneği sayılmıştır. Araştırmacılar, ya yalnız bu örnekleri sıralamış ya da Zeynep Korkmaz'ın değerlendirmesine atıfta bulunmakla yetinmişlerdir.

Korkmaz, dilde ünsüz türemesi olaylarının, ünlü çatışmasını önlemek üzere araya bir y sesinin girmesi biçiminde görülebileceği gibi “ünsüzlerin boğumlanma hareketleri arasındaki senkronizmin bozulmasına” bağlı olarak “iç ve son seslerde ve d, t, n, m türemeleri” biçiminde görülebileceğine de işaret eder. Bunların içinde de, bilhassa, *ğayrı/ğayrın, idi/idin, diller idin* vb. örneklerdeki /n/'lerin anorganik bir türeme olmayıp, herhangi bir morfolojik şekle benzetme yoluyla getirilmiş ya da herhangi bir ekin kalıntısı olabileceğini, bu konuda kesin yargıya varabilmek için yeteri kadar malzemenin Türk dilinin bütün dallarında izlenmesi gerektiğini söyler (1994: 102).

Konuyla doğrudan ilgili ve en ayrıntılı değerlendirme 16-19 Kasım 2011 tarihleri arasında düzenlenen 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumunda, Pekacar-Meltem-Uçar tarafından sunulan “*Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağızlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /N/ Sesi*” adlı bildiriye yer alır. Bildiriye, Korkmaz'ın değerlendirmesine atıfla, /n/'nin anorganik bir türeme olmadığı, herhangi bir ses ya da eke benzeme yoluyla oluşmadığı ve sesin ortaya çıkma sebebinin dilin yazılı olmayan dönemlerinde aranması gerektiğine işaret edilmiştir (Pekacar-Meltem-Uçar 2011: 230). Ayrıca konunun geleneksel dilbilgisinde zamir /n/'si diye adlandırılan ve isim çekiminde 3. teklik şahıs iyelik eki ile hâl ekleri arasına giren dil ögesiyle ilgili olduğu Talat Tekin (2003), Han Woo Choi (1991), E. Gemalmaz (1996), C. Alyılmaz (1999), G. Gülsevin (1990)'ın araştırmalarıyla desteklenerek açıklanmıştır.

Pekacar-Meltem-Uçar 2011'de, /n/ ile ilgili olarak üç sonuca ulaşılmıştır: Birincisi birimin kökeni ve işleviyle ilgilidir ve şöyledir:

“Aslında bu ses, iyelikli isimlerin çekiminde ortaya çıkan ve genellikle zamir n’si diye adlandırılan /n/ sesi gibi, Ana Altayca iyelik ifade eden 3. şahıs zamiri *in morfeminin bir kalıntısıdır. Dolayısıyla gel-di-m çekimindeki –m eki nasıl teklik 1. şahıs gösteriyorsa veya gel-di-n/gel-di-η çekimindeki –n/η eki teklik 2. şahıs gösteriyorsa, Türkiye Türkçesi ağızlarında i- ek-fiilinin çekiminde görülen son ses /n/ ünsüzü de teklik 3. şahıs gösteren bir ek durumundadır” (2011: 234).

İkincisi, /n/ sesinin niçin sadece {i-} fiilin 3. şahıs çekiminde görüldüğü sorusuna cevap niteliğindedir: Pekacar-Meltem-Uçar’a göre;

“Bunun sebebini i- ek-fiilinin **kullanım sıklığında** aramak doğru olacaktır. Bilindiği gibi Türkçede birleşik kip çekiminde kullanılan bu fiil, doğal olarak öteki fiillere göre daha sık, görülen geçmiş zaman (hikâye) ekini almaktadır. Aynı zamanda bu fiil, isimlerin yüklem çekiminde de kullanılmak bakımından öteki fiillere göre avantajlı durumdadır. Bu sebeple 3. şahıs gösteren /n/ sesi sadece i- ek-fiilinin çekiminde, adeta onun bir parçası haline gelme şansına erişmiş görünmektedir” (2011: 234).

Pekacar-Meltem-Uçar’ın ulaştığı sonuçların üçüncüsü ise, “iyelik kökenli şahıs eklerini isteyen görülen geçmiş zaman çekiminde görüldüğü hâlde, bu sesin niçin aynı şahıs eklerini isteyen şart çekiminde görülmediği”ne dairdir: Pekacar-Meltem-Uçar,

“Bunun sebebini, şart ekinin (-sA) **yaşında aramak** gerekir. Bilindiği gibi şart eki Eski Türkçe döneminde kip eki hâline gelmiştir. Oysa bildirimize konu olan /n/ sesi, Anadolu ağzlarına, Eski Türkçeden çok önceki dönemlerden miras kalmıştır” (2011: 234)

değerlendirmesini yapar.

3. {-dI(n)} Biçimbirimindeki /n/ Teklik 3. Şahıs Eki midir?

Pekacar-Meltem-Uçar 2011’de, /n/’nin kökeninin Ana Altayca şahıs zamiri {*in}’e dayandırılması isabetlidir. Zira iyelik ekleri ile iyelik kökenli şahıs eklerinin aynı kaynaktan geldiğine dair çalışmalar mevcuttur. Söz gelimi Gülsevin 1990’da, Eski Anadolu Türkçesinden tanıklarıyla, 3. teklik şahıs iyelik eki {+(s)I(n)}’daki sones /n/’nin, Ana Altayca’da iyelik bildiren şahıs zamirinin kalıntısı olduğu ortaya konmuştur. Fakat işlev bakımından /n/’nin şahıs eki olarak değerlendirilmesine ihtiyatla yaklaşmak, hiç değilse tartışmak gerekir.

Bunun başlıca sebebi, son dönemde görülen geçmiş zaman kip ekinin kökeniyle ilgili açıklamaları destekler nitelikteki araştırmalardır. Bunlardan

biri Y. Kartallıoğlu'nun “*Sahacadaki {+A}/{+O} Ekinin Işığında {-DI} Ekinin Kökeni Üzerine*” (2007) adlı çalışmasıdır. Kartallıoğlu yazısında;

“Türkçede görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zamanı oluşturan –D ünsüzü Başkurt, Saha ve Çuvaş lehçelerindeki benzeşmeler sonucu ortaya çıkan bazı değişmeler dışında bütün lehçelerde korunmuştur (bk. KTLG 2007: 29). Ekin ünlüsü tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin genelinde +I şeklinde iken Saha Türkçesinde genişleyerek +A, +O şekillerini almıştır (bk. KTLG 2007: 34)” der.

Kartallıoğlu, ayrıca, Sahaca teklik 3. şahıs iyelik eki olan {+A}, {+O}'nun görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekiminde de görülüyor olmasını, {-DI}'nın (Melioransky, Shott, Dmitriyev, Bang, Serebrenikov, Gabain, Tenişev, T. Tekin, M. Ergin, M. Erdal ve A. B. Ercilasun'un da katıldığı) fiilden isim yapma eki {-D} ile iyelik eklerinin birleşmesi sonucu oluştuğu görüşünü desteklediğine de işaret eder.

Burada, şüphesiz, fiilden isim yapan {-D} biçim birimi ile iyelik eklerinin kalıplaşarak birleşmesi söz konusudur. T. Tekin'e göre;

“**Kesin geçmiş zaman eki, iyelik ekleri almış {-D} ekidir.** Başka bir deyişle ekler tekil 1. kişi için {-DXm}, çoğul 1. kişi için {-DXmXz}, tekil 2. kişi için {-DXŋ} ya da {-DXg}, çoğul 2. kişi için {-DXŋXz} ya da {-DXgXz}, tekil ve çoğul 3. kişi için de {-DI}dir.” (2000: 183).

Tekin, eylemin özne tarafından gerçekleştirildiğini ya da ona tanık olduğunu anlatan kesin/görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerini ayrı bir biçimbirim olarak göstermez. Çünkü bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri, şahıs bildirme işlevinden daha fazlasını yapar. Bir başka ifadeyle teklik ve çokluk kesin geçmiş zaman çekimindeki, geleneksel dilbilgisinde, iyelik kökenli şahıs ekleri diye adlandırılan birimler, şahıs bildirmenin yanı sıra fiile zaman ve kip anlamlarını katan biçimbirimin oluşmasına da katkıda bulunurlar. Buna dayanarak Ana Altayca şahıs zamiri {*in}'den geldiği kabul edilen teklik 3. şahıs iyelik eki {+I}'nın, bir yandan isimlerden sonra gelerek sahiplik bildirirken, diğer yandan kalıplaşarak 3. teklik şahıs görülen geçmiş zaman kip ekinin bir parçası hâline geldiği söylenebilir.

Bunun yanı sıra, Türkçede fiil çekiminde kullanılan birinci ve ikinci tip şahıs ekleri, ekleşme (gramatikalleşme) sonucu ortaya çıkmış biçimbirimlerdir. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslarda ekleşme olurken 3. şahıslarda ekleşme olmamıştır. Bu sebeple Türkiye Türkçesinde ve diğer lehçelerde teklik 3. şahıs sıfır morfemle ({k}), çokluk 3. şahıs ise {+IAr} morfemiyle işaretlenir.

Üzerinde durulması gereken hususlardan biri de bu sesbirimin ağızlarda niçin yalnız {i-} fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminde görüldüğüdür. Bunun

“i- fiilinin kullanım sıklığıyla” değil **ana yardımcı fiilin ekleşme temayülü ve görülen geçmiş zaman kip ekinin vurgusu ile ilgili olduğu** düşünülebilir.

Ekleşmeden önce, ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs çekimi *idi* biçimi, hem isimlerden sonra, hem de basit zamanlı fiillerden sonra, ayrı bir birim olarak getirilebilir: “hasta **idi**”, “yapıyor **idi**” vb. Türkçede kelime vurgusu genellikle son hecede bulunduğundan, çekimli *i-di* biçiminden fiilin kendisi düşünce, olumlu fiillerde vurguyu üzerine çeken (Ergin 1993: 283) {-DI} biçim birimi vurgusunu kaybetmiş, böylece vurgu bir önceki heceye kaymıştır: hasta **idi** – hastaydı, yapıyor **idi** – yapıyordu. Ş. Tekin bu durumu “Vaktiyle müstakil bir kelime olup da sonradan herhangi bir ses kaidesine uyarak ekleşen dil birimleri, yani yeni ekler, vurgu kabul etmezler, vurguyu bir önceki heceye verirler” (2001: 44) diyerek açıklar.

Bu durum Batı grubu ağızlarında asıl fiillerin görülen geçmiş zaman çekimlerinin teklik 3. şahsında görülmediği hâlde {-DI(n)} biçimbirimine {i-} fiilinin çekiminde niçin rastlandığını da açıklıyor. {-DI(n)} biçimbiriminin Ana Altayca şahıs zamiri {*in}'den gelen {+I(n)} parçasının son sesi olan /n/ tıpkı teklik 3. şahıs iyelik eki {+(s)I(n)}'da olduğu gibi düşmüştür. Söz gelimi, “yazdı(k)” sözcüğünde {-dı} biçimbirimi ekleşme sonucunda fiile getirilmediği için vurgu kaybı meydana gelmemiştir. Oysa {i-} fiilinin çekimli biçimi {idi(n)} eklediğinde, vurgusunu kaybeden {-DI} biçimbiriminin {+I} parçası, ayrı bir sözcük hâlinde iken vurgusu sayesinde ihtiyaç duymayıp düşürdüğü son sesi, bu kaybı telafi için, tekrar alır.

Ekleşmemiş biçim ile ekleşmiş ve genişlemiş biçim Batı grubu ağızlarında birlikte kullanılmaktadır: *var_ ıdı / vardın* vb. /n/ sesinin bu geçiş sürecinin bir göstergesi olduğu düşünülebilir. Ekleşme süreci tamamlanıp “tek şekilli bir biçimbirim hâline gelenler vurguyu kabul edebilirler” (Buran 1999: 213). Ölçünlü dilde vurgu kaybını telafi için ortaya çıkan /n/'nin görülmeşi de ekleşme sürecinin ağızlardan daha hızlı işlemesine bağlanabilir.

4. /n/ Sesi Şart Çekiminde Niçin Ortaya Çıkıyor?

/n/'nin şart kipi çekiminde niçin görülmediği sorusunun cevabı da burada aranmalıdır. {i-} fiilinin şart çekimi, iyelik kökenli şahıs ekleriyle yapılıyor olmasına rağmen, ayrı bir sözcük iken (hasta i-se+ø) de, ekleştikten sonra (hasta+y+sa+ø) da /n/ sesiyle genişlemiyor. Çünkü {-sa} (<-sa(r)) kip ekinin yapısına iyelik ekleri bulaşmamıştır. İyelik kökenli şahıs ekleri ayrı bir biçimbirim olarak, yalnızca şahıs bildirme işleviyle, şart çekimine katılmışlardır: i-se+m / i-se+k; i-se+n / i-se+niz; i-se+ø / i-se+ler. Ayrıca bilindiği üzere “Eski Türkçede şart şekli de, görülen geçmiş zaman dışındaki diğer fiil kipleri gibi şahıs zamirleri ile yapıldı: koy-sar-men, koy-sa-sen gibi. Batı Türkçesine

gelince bu çekim değişmiş, şart şekli çekim bakımından görülen geçmiş zaman sırasına geçerek ikinci tipteki şahıs eklerini almaya başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra şart çekimi tamamen görülen geçmiş zaman çekimine benzemiştir” (Ergin 1993: 293). İşte bu sebeplerle, Ana Altayca şahıs zamiri {*in}’in kalıntısı olduğu kabul edilen /n/’nin bu çekimde görülmemesi son derece olağan bir durumdur.

5. *i-di(n) Biçiminin Ağızlarda Tespit Edilen İşlevleri*

Batı grubu ağızlarında, {idi(n)} ile teşkil edilen birleşik çekim biçimlerinden; *geniş zaman*, *şimdiki zaman*, *görülen ve öğrenilen geçmiş zaman* ile *gelecek zamanın hikâyesi* birleşik kiplerinde örnekler tespit edilmiştir: (Uş./GG); veriyöladın (I-2/62), yatälâdın (I-2/103), (Nev./ZK); geldîdin (27/8), (Muğ./AA); geldîdin (I-1/10), giderdin (I-5/52), (Esk.-Mih./Cİ); añnadırdın (25/101), gitmişdin (25/109), bekliyodun (25/166), yazmışlardın (25/224), (Z-B-K/EE); vemiylâdın (2/9), çıkartmazlardın (13b/42), söylelêdin (15a/23), (Karb./MDE-GD); aļu||lardın (17/32), gelüdümdü, (Ant./MDE-RB); dikelleşdin (31/9), (Ams./MDE-ES); açardın (146/233), getirüledin (177/62), (Ayd.-Boz.-Kav./ŞM); dövürmezdin (M/82), gidiyolâdın (M/485), (Blk.-Big./GB); okutmazlâdın (6/3), giderlêdin (6/129) vb.

{i-} fiili, isimlerin basit zamanlı fiiller gibi cümlede yüklem görevi üstlenmesini sağlar. Ölçünlü dilde isimler {i-} fiiliyle sadece geniş/şimdiki zaman, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman ile şart kipinde çekimlenebilirler, birleşik kipte çekimlenemezler. Eskişehir/Mihallicık ağızında (Esk.-Mih./Cİ) karşılaşılan şâyir_ imışdin (20/44), var_ imışdın, fiyatliyimişdi (7/71), eşgiyâyımışdı (7/122), gibi örnekler bu bakımdan ilgi çekicidir. Örneklerdeki {-dI(n)} (<i-di(n))’ın işlevi, {i-} fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimini pekiştirmek olmalıdır. Buradaki pekiştirme ihtiyacı, öğrenilen geçmiş zaman ile sunulan bilginin kaynağının dolaylı/belirsiz oluşuyla, bir başka ifadeyle kesin olmayışıyla, açıklanabilir. (bk. Demir 2012: 97-118). Öte yandan batırılmışdın (7/132), yatıyoömuşdın (36/33) örnekleri, {-mIş} (<i-miş+ø) biçim biriminin rivayet birleşik zaman işleviyle kullanıldığında da {-dI(n)} ile pekiştirildiğini gösteriyor. Benzer örnekler Hatay, Bolu ve (bir örnekte) Kırşehir ağızında da vardır: (Hat./JÖ); derlermişti (1.8.3/34), gelikmişdi (1.11.1/7), söyermişdi (1.11.3/23), (ayrıca yoŕturdu (2.5.2/27), yoktursa (1.1.1/32)), (Kır./AG); biçiyolarmıştı (XVIII/64), (Bol.-Seb./GK); urdâmısdı (6a/2), var_ imışdı (6b/10), içiyollâmışdın (6d/38), ullâdımışızdı (8a/13), oynâdıyârmuşdu (15a/3), urdımışdın (18c/46) vb.

Türkiye Türkçesi Batı grubu ağızlarının bazılarında {idi(n)} ve ekleşmiş biçimi {+(y)di(n)}, kalıplaşma ve birleşme sonucu oluşan, {...-dI mI} (= -ınca)

zarf-fiilini pekiştirmektedir: *dedi mi idin* (Nevş.) (=deyince), *geldi miydin* (Kırş., Ayd./Bozdoğan) (=gelince), *zabah oldu muydun* (=sabah olunca) vb.

{idi(n)} / {+(y)di(n)} ile pekiştirilen tek zarf-fiil yapısı bu değildir. Samsun'daki Drama göçmenleri ağızlarında¹, {idi(n)} ve ekleşmiş biçimi, konuşma zamanından önce olmuş bitmiş olayları ve durumları ifade ederken kullanılan başka zarf-fiilleri de genişletir:

“onnara da hüküm kalmadı bunnar çıkıncaydı” (Samsun/Aktekke) (Onlara da hüküm kalmadı bunlar çıkınca)

“ikisinin bir kâadları çıkıncaydın buranın mütarı yardım etti” (Sam./Aktekke) (İkisinin bir kağıtları çıkınca buranın muhtarı yardım etti.)

“o yana bu yana derkeydin artık ben kararı verdim” (Sam./Aktekke) (O yana bu yana derken artık ben kararı verdim.)

“annanne sâkaydı gelirdi” (Sam./Aktekke) (Anneanne sağken gelirdi.)

“misâfirl_je geli_i şin buriya geldikç_eidi” (Sam./Aktekke) (Misafirliğe geliyor şimdi buraya geldikçe.)

“onun suyunu da bak pirincini neye korsaydın onunna ölçüyösün” (Sam./Selemelik) (Onun suyunu da bak pirincini neye korsan onunla ölçüyösün.)

“yemek de getiriyomuşlar neşdân getirilerseydi” (Sam./Aktekke) (Yemek de getiriyorlarmış nereden getirilerse)

“bir çalıştık tarlada gená kim varsaydı” (Sam./Aktekke) (Bir çalıştık tarlada gene kim varsa.) (Karagöz 2013: 674 - 677) gibi örneklerdeki genişlemeler, {i-} fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminden ekleşen {+(y)DI(n)} (<i-di(n)) biçimbiriminin pekişen bir birim olmasının yanı sıra başka birimleri pekiştirme işleviyle de kullanıldığını gösteriyor: {-incaydı} / {ıncaydın} (<-IncA i-di(n)), {-kaydı} / {-keydin} (<-KA i-di(n)), {-dikç_eidi} (<-DİK +ÇA i-di(n)), {-saydı} / {saydın} (<i-se i-di(n)).

6. i-di(n)'deki /n/ Başka Türden Sözcükleri de Genişletiyor mu?

Konuyla ilgili çalışmalar ve eldeki veriler gösteriyor ki {i-} fiilinin çekiminde karşılaşılan /n/, Türkçenin metinlerle takip edilebilen Eski Türkçe döneminden öncesine dayanan eskicil bir birimdir. Fiil çekimi dışında, diğer sözcük türlerinde, /n/ ile genişletilmiş çok sayıda birim vardır. Acaba ağızlarda bazı zarf ({ikindin}, {aşamın}, {şindin}, {şindikên}, {ilkin}(?)vb.), zarf-fiil ({-pAn}/{-pAnIn}, {-IncAn} vb.), edat ({gibin}/{kimin}, {diyın}, {ilen}/{-lAn} çekim edatları, {-Kın} (<erki) kuvvetlendirme edatı, {haydin} seslenme edatı vb.) ve

1 Drama göçmenleri ağızlarına ilişkin veriler, tarafımızca yürütülen ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi tarafından desteklenen “Samsun Balkan Göçmen Ağızlarının Derlenip İncelenmesi” (PYO.EGT.1901.12.001) adlı proje kapsamında yapılan derlemelere dayanmaktadır.

bağlaçları (*hemin....hemin, -lAn (<ilen)*) genişleten /n/’ler ile fiil çekiminde görülenler, köken ve işlevce birbirleriyle ilişkili midir/ilişkilendirilmeli midir? sorusu da konuyla ilgili cevap bekleyen hususlardan biridir. Bunlarda genişlemeye sebep olan birim/ler, mevcut çalışmalarda, köken bakımından ya eski vasıta eki {+n}’ye ya {-n} zarf-fiil ekine ya da eski çokluk eki {+An}’a dayandırılmaktadır. Bu sonuncuların da eskicil birimler oluşu, ihtilafli açıklamalara sebep olmuştur denilebilir. Bu birimleri genişleten /n/’lerin de, fiil çekimindeki gibi, pekiştirme işlevli oldukları söylenebilir. Çünkü, söz gelimi *{ikindin}* biçiminin yanında genişlememiş *{ikindi}* biçimi de kavramsal açıdan hiçbir fark olmadan kullanılabilir. Ancak köken bakımından hepsinin bu yazının konusunu oluşturan /n/ ile ilişkili olup olmadığını söylemek, şimdilik, zor görünüyor.

Sonuç

1. {-dl(n)} biçim birimine Batı grubu ağızlarında rastlanmaktadır.
2. Teklik 3. şahısta, görülen geçmiş zaman kip ekinden sonra ortaya çıkan /n/ sesi anorganik bir türeme değildir. Görülen geçmiş zaman kip eki {-DI}’yı oluşturan unsurlardan birinin, yani teklik 3. şahıs iyelik eki {+I}’nin (< *in Ana Altayca şahıs zamiri) uzantısıdır ve eskicil bir unsurdur. Bir başka ifadeyle {+I(n)} biçim birimi görülen geçmiş zaman kip ekinin kurucu parçalarından biridir. {-DI(n)}, **kip, zaman ve şahıs karşılayan** kalıplaşmış bir biçimbirimdir.
3. /n/, asıl fiillerin değil yalnız ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde görülür. Çünkü görülen geçmiş zaman kip eki, olumlu fiillerde vurguyu üzerinde bulundurur. Ana yardımcı fiilin eklenmemiş görülen geçmiş zaman çekimi {idi}’de vurgu {-dl} üzerindedir. {idi} eklediğinde {-dl} vurgusunu kaybeder. Bu kaybı telafi için, ekin bünyesindeki {+I} iyelik eki, teklik 3. şahısta, son ses durumunda iken düşürdüğü /n/ sesini tekrar alır.
4. Eklenmiş ve eklenmemiş biçimler kavram farkı olmadan söz konusu ağızlarda birlikte kullanılmaktadır. Aralarında yalnızca bir vurgu farkı vardır.
5. /n/ bir biçimbirimin (Ana Altayca *in zamiri) kalıntısı olması sebebiyle aslında bir sesbirimdir ve /n/ biçiminde işaretlenmesi gerekir. Ancak vurgu farkı oluşturarak, kip, zaman ve şahıs karşılayan {-DI} biçim birimini pekiştirmesi sebebiyle, ağızlarda /n/’nin morfo-fonemik bir birim olduğu da söylenebilir. Çünkü dilde hiçbir şey sebepsiz değildir. Pekiştirme de iletişimde bir ihtiyacın tezahürüdür ve Türkçede çeşitli birimlerin yapısında bu anlam nüansını işaretleyen birimlerle karşılaşılmaktadır (bk. Karahan 2012; Karagöz 2003).
6. {i-} fiilinin görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekiminin, eklenmiş ya da eklenmemiş biçimi, Drama göçmenleri ağızlarında tespit edilen “çıkıncaydın”, “*geldikç_eidi*”, “*derkeydin*” vb. zarf-fiillerde pekiştiren unsur

işlevinde de kullanılmıştır.

7. Ölçünlü dilde olduğu gibi, bugün, Batı grubu ağızlarında da şart çekiminde /n/ görülmez. Çünkü, teklik 3. şahıs iyelik eki; şart kip ekinin yapısına bulaşmamıştır. İyelik kökenli şahıs ekleri de bu çekime Batı Türkçesinden sonra ve yalnızca şahıs bildirme işleviyle katılır.

8. Ölçünlü dilde ve ağızlarda, ekleşmiş biçiminin kullanım sıklığı artmış olsa da, {i-} fiilinin ekleşme süreci henüz tamamlanmamıştır. Çünkü ölçünlü dilde hâlâ, vurgu ihtiyacı varsa, çalışkan idi biçimi çalışkandı biçimine tercih edilir durumdadır.²

Kaynakça

- (Kst./EA) ACAR, Ergün (2008), *Kastamonu Merkez İlçe ve Köyleri Ağzı*, Trakya Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Edirne.
- (Muğ./AA) AKAR, Ali (2004), *Muğla Ağızları*, Muğla.
- ALYILMAZ, Cengiz (1999), “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara.
- BRENDEMOEN, Bernt (1999), “Doğu Karadeniz Ağızlarındaki –mış’lı Geçmiş Zaman Üzerine Bir Not”, *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yay. Ankara, s. 199-206.
- BURAN, Ahmet (1999), “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yay. Ankara, s. 207-214.
- (Balk./Big. A.) BÜLBÜL, Gülfiye (2007), *Balıkesir Bigadiç Ağzı*, Balıkesir Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- (Si- To./AC) CAFEROĞLU, Ahmet (1994), *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yay., Ankara.
- (Or. A./AC) CAFEROĞLU, Ahmet (1995), *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, TDK Yay., Ankara.
- CHOİ, Han-Woo (1991), “Ana Altayca İyelik Zamiri *n”, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, s. 191-196.
- CHOİ, Han-Woo (2010), *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- DEMİR, Nurettin (2012), “Türkçede Evidensiyel”, *Bilgi*, S. 62, s. 97-118.
- (Krs./ABE) ERCİLASUN, Ahmet B. (2002), *Kars İli Ağızları –Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara.
- (Ant./MDE-RB) ERDEM, M. Dursun – Bölük, Ramazan (2012), *Antalya ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- (Karb./MDE-GD) ERDEM, M. Dursun – Dağdalen, Güner (2012), *Karabük ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, Karabük Valiliği Yayınları, Karabük.
- (Ams./MDE-ES) ERDEM, M. Dursun – Silahşör, Ebru (2012), *Amasya ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, C. 1, 2, 3, Turkish Studies Publication, Ankara.
- (Z-B-K/EE) EREN, Emin (1997), *Zonguldak – Bartın – Karabük İlleri Ağızları*, TDK Yay., Ankara.

² Bu yazıya öneri ve eleştirileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Leylâ Karahan ve Prof. Dr. Mehmet Aydın’a teşekkür ederim.

- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- (Erz./EG) GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağızları*, II. Cilt, Ankara.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1996), “Türkçe İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.4, s.165-172.
- GÖKÇE, Hülya (2010), “Başkurt Türkçesinde Gramatikleşme Örnekleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S. 17, s. 83-104.
- (Kth./TG) GÜLENSOY, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler; Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- (Malt./CG) GÜLSEREN, Cemil (2000), *Malatya İli Ağızları*, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990), “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili*, S. 466, s. 187-190.
- (Uş./GG) GÜLSEVİN, Gürer (2002), *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri – Metinler – Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- (Ri./TG) GÜNAY, Turgut (2003), *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK yay., Ankara.
- (Kır./AG) GÜNŞEN, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- (Esk.-Mih./Cİ) İLERİ, Canan (2008), *Eskişehir İli Mihaliççik İlçesi ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2008.
- (Esk.- Alp./Cİ) İLERİ, Canan (2009), *Eskişehir Alpu İlçesi Merkez Ağızları (Metinler-İnceleme-Dilbilgisi Ayrışımı Dizini)*, Ürün Yay., Ankara.
- KARAHAN, Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara.
- KARAHAN, Leylâ (2011), “Zarf-fil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve –sA(r) Ekinin Yapısı” *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara, s. 192-200.
- KARAHAN, Leylâ (2012), “Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma”, *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, Editör: Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 219-236.
- KARAGÖZ, İlknur (2003), *Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun.
- KARAGÖZ, İlknur (2013), “Bafra’daki Drama Göçmenleri Ağzında Yaşayan Zarf-Fiiller”, *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*, Ankara, s. 673-680.
- (Bol.-Seb./GK) KILINÇ, Gülay (2010), *Bolu İli Seben ilçesi Ağzı*, Gazi Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- (Nev./ZK) KORKMAZ, Zeynep (1994), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- (Ayd.-Boz.-Kav./ŞM) MADRAN, Şakir (2010), *Kavaklı Köyü (Aydın-Bozdoğan) Ağzı*, Muğla Üniv., Fen-Edeb. Fak., TDE. Böl. (Bitirme Tezi).
- (Ur./SÖ) ÖZÇELİK, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı*, TDK Yay., Ankara.
- (Hat./JÖ) ÖZTÜRK, Jale (2009), *Hatay Ağzı*, Adana.
- PEKACAR, Ç.- Meltem, F.- Uçar, Erdem (2011), “Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağızlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /n/ Sesi”, *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üni. Yay., Nevşehir.
- (Erzc./MS) SAĞIR, Mukim (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme – Metinler – Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1994), “-an/-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”, *TDAY-Belleten* 1989, Ankara, s. 335-352
- TEKİN, Talat (2003), “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1 Altayistik*, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, s. 131-138.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003), *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ.